

ELINE ROSENHART

Tijdens de Tweede
Wereldoorlog groeit
een jonge Joodse
vrouw uit tot een
heldin die haar
leven waagt om
haar volk te redden

IK ZAL
VERBORGEN
ZIJN

Roman

Eline Rosenhart

Ik zal verborgen zijn

Roman

KOK

Herziene vijfde druk, 2018

© Uitgeverij Kok – Utrecht, 2018
Postbus 13288, 3507 LG Utrecht
www.kok.nl
www.puurvandaag.nl

© Eline Rosenhart, 2018
Omslagontwerp Will Immink Design
Opmaak binnenwerk Stampwerk, Nijkerk
ISBN 978 90 297 2654 2
ISBN e-book 978 90 297 2767 9
NUR 342

Bij de totstandkoming van dit boek is gezocht naar een zo duurzaam mogelijke productiewijze, onder andere door de keuze voor een gestandaardiseerd formaat, een papiersoort met het FSC-keurmerk, binden met koudlijm, en het drukken en binden bij drukkerij Bariet Ten Brink, een CO₂-neutraal bedrijf dat handelt volgens de milieunorm ISO 14001.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

1

Hamburg

10 november 1938

‘Schweinehunde! Juden raus!’

Met een ruk werd ik uit mijn slaap gehaald. Het geschreeuw zwol aan en ik hoorde het geluid van uiteenspattend glas. Van schrik vloog ik overeind in mijn bed. Het was donker in de slaapkamer.

‘Hadassah?’ hoorde ik Mariah zachtjes vragen.

‘Ik ben hier,’ stelde ik haar gerust en ik zocht naar haar hand.

Sinds we vier jaar geleden naar dit appartement waren verhuisd, deelden wij een twijfelaar. Door het maanlicht dat door ons piepkleine zolderraam scheen, kon ik het rode haar van mijn oudere zus net onderscheiden.

Opnieuw geschreeuw. Het kwam van buiten. Een huivering voer door mijn lichaam.

‘Ik moet weten wat er aan de hand is,’ zei ik, terwijl ik probeerde dapperder te klinken dan ik me voelde. Ik zette mijn rechterbeen op de vloer en bleef op de rand van het bed zitten. Met haperende stem bad ik het gebed voor bij het opstaan: ‘Ik dank U van harte, levende en eeuwige Koning, dat U mijn ziel genadig hebt teruggegeven. Groot is Uw trouw.’

Terwijl ik hoorde dat Mariah de woorden eveneens fluisterde, had ik het gevoel dat het vandaag wel eens belangrijker dan ooit zou kunnen zijn om de dag met de Eeuwige te beginnen.

Op mijn blote voeten liep ik voorzichtig over de ruwhouten

vloer naar het zolderraampje, oppassend dat ik mijn hoofd niet stootte tegen de schuine houten balken van het plafond. Het leek wel alsof het lawaai met de seconde toenam en mijn hoofd bonkte.

Ik knielde neer bij het raam en veegde met de mouw van mijn nachtjapon over het beslagen glas. Ik zag allerlei mannen schreeuwend rondrennen. Ze traptten de voordeuren van verschillende huizen in en sleepten onze overburen in nachtkleding de straat op. Een man sloeg de oude buurman zo hard, dat hij op de grond viel. Zijn vrouw stond naast hem en boog zich over hem heen terwijl ze hartverscheurend huilde. Ze schopten haar en juichten toen ze languit op de straat terechtkwam. Ik kromp ineen. Ramen met sierlijke Hebreeuwse letters vlogen aan diggelen. Meubels en boeken werden naar buiten gesmeten en in brand gestoken, en ik zag dat nog meer mannen onze straat in renden. Ze plunderden de winkels. Geschreeuw en gelach vermengden zich met het geluid van rinkelend glas en ik hoorde onmenselijk klinkende stemmen schreeuwen: 'DOOD AAN DE JODEN, DOOD AAN DE JODEN!'

Mijn adem stakte in mijn keel. Als twaalfjarige had ik me nog nooit zó angstig gevoeld. Ze kwamen eraan... En ze kwamen voor mij, voor Mariah, voor mijn familie, voor alle Joden.

Onze slaapkamerdeur werd opengegooid en Papa stormde naar binnen. Hij keek mij indringend aan en droeg ons op ons aan te kleden. 'Ik zie jullie over een minuut op de gang.'

Ik liep naar onze kledingkast en haalde daar zowel voor mij als voor Mariah een jurk en een vest uit. Ik vertelde Mariah welke kledingstukken ik haar in de handen legde. Verder hoefde ik haar niets uit te leggen. Ze was weliswaar blind, maar ik wist zeker dat zij even goed als ik begreep wat er aan de hand was.

We hadden ons nog nooit zo snel aangekleed. Binnen een mum van tijd stonden we met onze schoenen aan en onze jas in de hand in de gang, waar Mama al klaarstond met de baby in haar armen. Onder haar halflange rode haren keek ze angstig om zich heen. Ze zag er erg breekbaar uit in haar nachtjapon, met mijn

huilende kleine zusje tegen zich aangedrukt. Nog geen twee seconden later kwamen Chaim en Papa aangerend. Mijn broer trok haastig een bretel over zijn brede schouders en propte zijn hemd in zijn broek. Zijn mond vormde een dunne streep en zijn grijze ogen stonden grimmig. Met zijn hand streek hij woest door zijn vuurrode krullen die alle kanten op stonden en hij greep haastig een trui van de kapstok.

Even stonden we stil bij elkaar. Het enige wat we hoorden, was het lawaai van buiten en het krijsen van de baby die niet gestust wilde worden. Mijn spieren verstijfden van angst.

De vraag hing in de lucht, maar niemand durfde hem uit te spreken: *Wat moeten we in vredesnaam doen?* Toen nam Chaim het woord. ‘Ik kan Hadassah meenemen over het dak. Ik breng haar naar *Herr Strobel*. Daar zal ze veilig zijn.’

Mijn vader knikte langzaam, maar mijn moeder reageerde niet.

Ik kon mijn oren niet geloven. ‘Ben je helemaal gek geworden?’ siste ik. ‘Ik ga niet met jou mee door die verrotte goot! Weet je dan niet meer dat je Mama na je laatste avontuur hebt beloofd nooit meer het dak op te gaan? Nou, Chaim?’

Met een zijdelingse blik op mijn moeder antwoordde hij kalm: ‘Dit is een noodgeval.’

Ik deed mijn mond open om te protesteren, maar de blik in Papa’s ogen legde mij het zwijgen op.

‘Hadassah,’ begon hij, ‘ik wil dat je goed naar je broer luistert. Het is op dit moment gevaarlijker om door de voordeur naar buiten te gaan dan via het dakraam. Hierbinnen zijn we ook niet veilig. Het zal de mensen buiten niet ontgaan dat er een *mezoeza*¹ aan onze deurpost hangt.’

Beschaamd keek ik naar mijn voeten toen ik besepte dat mijn vader en Chaim alleen maar hadden gedacht aan mijn veiligheid.

Wat zou er met de rest van mijn familie gebeuren als ze hier in huis bleven? ‘Papa,’ fluisterde ik, ‘waar gaan jullie dan heen?’

---

1 Zie de verklarende woordenlijst op pagina 537.

‘Maak je maar geen zorgen. Ik zal iedereen weer veilig bij elkaar brengen.’ Hij sprak meer tegen zichzelf dan tegen mij. Ik wilde dat we allemaal bij elkaar zouden blijven, maar ik moest Papa gehoorzamen... Ik kon niet anders dan hem gehoorzamen.

Chaim trok de trui over zijn hoofd, zette een pet op en strikte zijn veters, terwijl ik mijn jas dichtknoopte en een sjaal om mijn haar deed. Mijn vader deed het licht in de gang uit en liep de trap op naar de overloop van de zolder. Daar opende hij het raam in het schuine dak. Een ijskoude wind vulde de nauwe overloop. Chaim pakte de randen van het raamkozijn vast en trok zichzelf op. Toen hij op het dak was, strekte hij zijn hand naar mij uit. Mijn vader tilde me op en ik pakte Chaims hand.

‘Moge de Eeuwige over jullie waken,’ fluisterde Papa terwijl hij het raam sloot.

Ik durfde niet naar beneden te kijken. Alle spieren in mijn lijf waren gespannen en toen ik de eerste stap in de glibberige dakgoot zette, huilde ik zachtjes.

‘Wees maar niet bang,’ zei Chaim en hij verstevigde zijn grip om mijn hand. ‘Kom!’

Zo gingen we in het donker en onder de eenzame nacht door de schaduw. We schoven voetje voor voetje opzij en probeerden door iets voorover te buigen houvast te vinden aan de dakpannen.

Intussen bleef het afschuwelijke lawaai aanhouden. Hoewel we niet aan de straatkant van het dak liepen, was ik nog steeds doodsbenuwd dat mensen ons zouden zien.

In het naastgelegen huizenblok stond een huis in brand.

‘DOOD AAN DE JODEN! DOOD AAN DE JODEN!’

Ik verkrampte en leunde tegen de dakpannen.

‘We moeten verder,’ fluisterde Chaim.

‘Nee,’ wilde ik schreeuwen, maar er kwam bijna geen geluid uit mijn keel.

Chaim legde zijn hand op mijn schouder en zei streng: ‘Hassah, kom op. Hier is nu geen tijd voor. We moeten verder!’

Ik was nog steeds niet van plan ook maar een centimeter ver-

der te schuifelen. Chaim deed een stap opzij om me vast te pakken en toen... Ik hoorde een afschuwelijk gekraak, gevolgd door een kreet van Chaim. In een fractie van een seconde greep ik zijn hand vast, terwijl we zagen hoe vlak voor ons de afvoerpijp van de zinken goot afbrak en naar beneden kletterde. Een stuk van de dakgoot werd meegetrokken.

‘Ik... ik durf niet verder, Chaim,’ stotterde ik.

Hij deed een grote stap en verplaatste langzaam zijn gewicht om te controleren of het volgende gedeelte van de dakgoot ons zou kunnen dragen. Nadat hij zich hiervan had verzekerd, verplaatste hij ook zijn andere voet.

‘Natuurlijk wel,’ zei hij. ‘Het is maar een iets grotere stap. Kijk gewoon niet naar beneden.’

Ik keek aarzelend naar Chaim en toen weer naar het donkere gat.

‘Kom maar,’ overtuigde hij mij en hij strekte zijn arm naar me uit. ‘Ik houd je vast.’

Ik klemde mijn tanden op elkaar en waagde de stap terwijl Chaim mij met al zijn kracht naar zich toe trok. ‘Ik heb je, ik heb je!’

Trillend klampte ik me aan hem vast. Er was geen weg meer terug.

Chaim schoof verder tot we het eind van de dakgoot bereikten. Daar bevond zich een van de drie schoorstenen van het blok.

‘Chaim, hoe komen we hiervan af?’

Hij keek me vanonder zijn wimpers aan. ‘Geloof me, dit is niet de eerste keer. We moeten over de dakpannen naar de schoorsteen kruipen. Daarvandaan kunnen we via metalen beugels in de muur naar beneden glijden. Maar let op: de beugels houden ongeveer drie meter boven de grond op.’

‘Je bent gestoord,’ zei ik. ‘Die dakpannen zijn glad en je bent van plan die laatste drie meter te springen? Chaim...’

‘Ik ga eerst,’ fluisterde hij en klom naar de schoorsteen. Daar stak hij opnieuw zijn hand naar me uit en ik klom bevend op de dakpannen. Hij greep me bij mijn bovenarm en hees me naar

boven. ‘Wacht tot ik beneden ben. Dan moet jij ook naar beneden klimmen.’ Zonder mijn reactie af te wachten, draaide hij zich soepel om de schoorsteen heen en verdween in het donker. Na een paar minuten hoorde ik een plof. ‘Kom maar.’

Ik hield me vast aan de schoorsteen en probeerde dezelfde bewegingen te maken als Chaim en niet in de donkere mond van de afgrond te kijken. Ik draaide met mijn buik naar de muur toe en zoekend met mijn voeten vond ik de eerste beugel. Terwijl ik daarop leunde, zette ik mijn andere voet op de beugel eronder.

‘Verplaats je ene hand van de schoorsteen naar de rand van het dak.’

‘Ik durf niet,’ kermde ik.

‘Laat los!’ beval hij.

Ik verloor mijn grip om de stenen schoorsteen en klemde me eerst met mijn ene hand en toen met de andere vast aan de rand van het dak.

‘Lukt het?’

‘Ja.’

‘Verplaats je voet nu omlaag. Maak je geen zorgen. Ik ben heel dichtbij.’

Stapje voor stapje ging ik naar beneden. Ik keek niet op of om, maar richtte me alleen op de koude beugels. Zodra ik steun had gevonden voor beide voeten, verplaatste ik een voor een mijn handen en klom een paar meter naar beneden, totdat mijn rechervoet geen beugel meer vond. Ik verplaatste mijn handen nog twee beugels naar beneden, totdat ik met kromme rug op de onderste beugel stond.

‘Laat je nu voorzichtig hangen en verplaats dan alleen je handen naar de laatste beugel.’

‘Ik kan het niet,’ jammerde ik.

‘Je bent sterker dan je denkt.’

Toen liet ik mijn voeten gaan en hing ik met mijn handen aan de beugels aan de muur. Mijn linkerhand liet de beugel los en greep die daaronder. Rechterhand. Linkerhand.

‘Laat je vallen!’

Los. Ik landde op mijn voeten en viel daarna achterover op mijn stuitje. De pijn die ik voelde, benam me de adem, maar dat kon me niet schelen. We waren heelhuids beneden. ‘Nooit meer,’ zei ik met bevende stem. ‘Dit doe ik nooit meer!’

Op dat moment werd ik me weer bewust van het lawaai op straat en ik dacht aan mijn ouders en zussen die waarschijnlijk nog steeds in ons appartement waren. We stonden in een donker steegje tussen twee huizenblokken. Op mijn huid voelde ik de zinderende hitte van het brandende huis verderop.

‘We moeten verder,’ zei Chaim.

‘Waar gaan we nu heen?’ vroeg ik met een piepstemmetje.

Hij veegde de vuiligheid van onze kleren. ‘We gaan gewoon over straat.’

‘Over straat? Maar Papa zei...’

‘Papa zei dat het gevaarlijk was om door een deur met een mezoeza naar buiten te gaan, niet om over straat te wandelen. Luister, we zien er met onze lichte ogen allebei niet heel erg Joods uit. Bovendien hebben we geen nachtkleding aan zoals de anderen. Kunnen ze soms aan ons ruiken dat we Joden zijn? Nee, wij komen uit een rijk Arisch gezin. Jij bent blijven logeren bij onze tante Johanna, de zus van onze vader Wilhelm Schmidt. Je kreeg een astma-aanval en daarom moest ik je op dit onzalige uur naar huis brengen.’

Ik protesteerde niet, maar vertrouwde op Chaims oordeel. Tot nu toe was alles in zekere zin goed verlopen en hij was tenslotte mijn grote broer.

Chaim pakte mijn hand opnieuw stevig vast en liep via de Sedanstraße de Grindelallee in. Mijn keel leek dichtgesnoerd en ik was zo misselijk dat ik elk moment zou kunnen overgeven.

Er renden tientallen mensen over straat, maar ik zag geen enkele bekende. Zelfs de jongens van de *Hitlerjugend* uit de buurt waren niet van de partij. Gelukkig. Ze zouden Chaim hebben herkend. Ooit had hij iemand die mij en Mariah lastigviel een pak slaag gegeven. En een paar weken geleden, toen hij helemaal alleen op straat was, hadden ze hem met z’n allen afgeranseld en

was hij thuisgekomen met een bloedend gezicht en schaafwonden op beide armen en benen.

Razende *gojim* renden ons voorbij. ‘We zullen jullie wel krijgen, moordenaars van Christus!’ schreeuwden ze. Ze waren zo dichtbij dat ik de allesverterende haat in hun ogen kon zien. En in mijn wanhoop schreeuwde ik in stilte tot de Eeuwige of Hij hen blinder wilde maken dan Mariah, zodat niemand ons zou herkennen als de kinderen van Izaak Liebermann, de Joodse professor werktuigbouwkunde.

Een grote truck met een geknakt kruis kwam gierend de hoek om rijden. Chaim bleef kalm doorlopen, terwijl rijen volwassen mannen en jongens in grote wagens bijeengedreven werden en huilende vrouwen werden geslagen en bespot. Ik herkende mijn buurjongen die pas zijn *bar mitswa* had gevierd, en zijn oudere broer. Normaal gesproken was de jongste zo’n pestkop en de oudste een teruggetrokken jongen. Nu keken ze beiden met grote angstige ogen naar hun vader, die naast hen stond terwijl ze in de wagen klommen, terwijl een grote dikke man hem met een stuk hout op zijn rug sloeg. De buurman kromp ineen van de pijn en toen Chaim merkte dat ik dit tafereel zag, deed hij zijn hand voor mijn ogen en siste hij: ‘Niet kijken!’ Vervolgens haalde hij zijn hand weer weg en ik deed wat me werd opgedragen.

Ik wilde huilen, gillen, maar met een blik op Chaims vastberaden gezicht wist ik dat ik mijn emoties niet kon laten gaan, anders zouden we hier niet veilig vandaan komen.

We liepen rustig, maar met vastberaden tred verder. Steeds weer moest ik de neiging om te gaan rennen onderdrukken. Ik wilde hier zo snel mogelijk vandaan. Maar dan zouden ze ons zeker opmerken en oppakken, Chaim meenemen en mij... Daar wilde ik niet aan denken. Het was al een wonder op zich dat niemand zich tot nu toe met ons had bemoeid.

Op de hoek van de Hallerstraße zag ik een vrouw op het dak van een huis staan. Het huis naast haar stond in brand. Ze keek om zich heen en schreeuwde: ‘Mij zullen jullie niet krijgen!’ En met die woorden sprong ze naar beneden.

Chaim trok me in een flits tegen zich aan, zodat ik niet kon zien hoe de vrouw op straat belandde. Maar ik hoorde wel de plof en het gegil van de omstanders. Ik kokhalsde en hield mijn broer stevig vast.

Een moment later waagde Chaim het onmogelijke. Voordat ik hem kon tegenhouden, stapte hij af op een van de mannen die hardop stonden te lachen. Hij stak zijn hand recht in de lucht en bulderde: ‘*Heil Hitler!*’

Bewegingsloos bleef ik staan toen de man zich omdraaide en hem dezelfde groet toeriep.

‘Wat zijn dit voor praktijken, kameraad?’ vroeg Chaim, met een blik op de plaats waar de vrouw was neergekomen. ‘Door die ellendige Joden kunnen Ariërs niet eens meer veilig over straat lopen. Denkt u dat mijn moeder het fijn zal vinden als ik haar moet vertellen dat mijn zusje zojuist bijna gewond raakte door glas en vlammen?’

‘Wie gaat er dan ook op dit moment van de dag een ommetje maken?’ zei de *goj* spottend.

Ik verslikte me en begon hard te hoesten.

‘Dacht u soms dat ik hier voor mijn plezier rondloop? Mijn zusje kreeg een astma-aanval toen ze bij mijn tante logeerde en ik was weer de klos om haar op te halen.’

‘Midden in de nacht?’ vroeg hij schamper.

Ik hoestte opnieuw, ditmaal nog harder dan de eerste keer.

‘Ja, kan ik er wat aan doen? Maar ik wed dat ze thuis niet zal kunnen slapen door de dingen die ze hier heeft gezien. Waarom plunderen jullie trouwens winkels en slaan jullie alles kapot? Het is een schande! Het *Reich* heeft meer aan die spullen van de Joodse communisten dan de vuilnisbakken van Hamburg.’

‘Rustig, rustig, jongeman,’ zei de man, terwijl hij Chaim op de schouder sloeg. ‘We hebben hier alleen een beetje plezier. Dat vind je toch niet erg?’

‘Ik misgun jullie helemaal niets, maar ik zou het zeer op prijs stellen als enkelen van jullie een stuk met mijn zusje en mij zouden willen meelopen, zodat ze wat minder bang hoeft te zijn.’

Mijn ogen puilden uit van verbazing en vrees. De man haalde aarzelend zijn schouders op. ‘Goed, goed. Dietrich, Ernst, lopen jullie even mee met deze jeugd van het Reich?’

Twee mannen stapten direct naar voren. Chaim pakte mij stevig bij de hand. Ik was zo bang dat ze de waarheid zouden ontdekken, dat ik bijna niet meer kon ademen. Het was alsof Chaim de duivel zelf had uitgenodigd om ons te beschermen tegen het kwaad om ons heen.

Chaim daarentegen was de kalmte zelf. Ik voelde zijn hand niet trillen, en zijn ogen straalden vastberadenheid uit. Zijn houding gaf mij meer vertrouwen en ik deed mijn uiterste best om me wat te ontspannen.

De mannen liepen met ons mee de Hallerstraße uit, linksaf de volgende straat in en rechtsaf de brug over de Außenalster over. Ik had deze weg al heel vaak gelopen, want dit was de route naar Chaims school, het Heinrich Hertz Gymnasium. Maar het was nu alsof ik dit stuk voor de eerste keer liep.

‘En hoe heten jullie?’ vroeg een van de mannen onderweg vanuit het niets.

‘Schmidt,’ antwoordde Chaim meteen, ‘Albert en Anna. Ik herken jullie niet. Komen jullie wel uit Hamburg?’

Mijn hart kromp ineen. Chaim nam een nog groter risico door met hen te praten.

‘Jij kent hier iedereen in de buurt, neem ik aan?’ vroeg de man die Ernst werd genoemd.

‘Ik ken veel mensen,’ antwoordde mijn broer rustig. ‘Maar Hamburg is natuurlijk een grote stad. Het is onmogelijk om iedereen te kennen.’

‘Vanzelfsprekend,’ zei de man die Chaim had aangesproken. ‘En je hebt gelijk. Wij komen uit Dresden.’

‘Maar wat doen jullie dan in een nacht als deze in Hamburg? En waar hebben jullie die wagens vandaan?’

‘Wat dacht jij dan?’ lachte de man en hij gaf Chaim een plagende klap op zijn schouders.

Een fractie van een seconde zag ik de walging op Chaims ge-

zicht, maar hij herstelde zich snel en schoot weer terug in zijn rol. Hij speelde het spel de hele weg lang, zodat ik geen woord hoefde te zeggen.

We waren nu in een wijk aangekomen waar alleen gojim woonden, onder wie Herr Strobel, die wij Herr Apfelstrudel noemden. Hij was de weduwnaar van een Joodse vrouw die de lekkerste apfelstrudels van heel Hamburg bakte. Zelf was hij als goj geboren, maar hij had zich voor zijn vrouw bekeerd tot het jodendom. Na haar dood was hij weer onder de gojim gaan wonen, maar hij was altijd een dierbare vriend van mijn ouders gebleven.

Nadat we de stille straten hadden bereikt, zei Chaim tegen de mannen: 'Bedankt voor jullie hulp. Vanaf hier kunnen we zelf wel veilig bij ons ouderlijk huis komen.'

Even zag ik twijfel op hun gezichten. Ik keek naar Chaim en ik voelde dat dit de verkeerde kant op dreigde te gaan. Tot nu toe waren we als door een wonder bewaard gebleven, maar ik was bang dat ze ons nu door zouden krijgen. Chaim wilde Herr Strobel niet in moeilijkheden brengen.

Ze keken elkaar aan en knikten, en een van hen zei: 'Ja, je hebt gelijk, knul. We zullen hier maar afscheid van jullie nemen.' Hij gaf Chaim een ferme handdruk en keek mij toen doordringend aan. De onderzoekende blik in zijn staalblauwe ogen maakte me ijskoud vanbinnen. 'Prettig kennis gemaakt te hebben,' zei hij tegen Chaim, terwijl hij mij bleef aankijken.

'Sieg Heil!' zeiden ze.

'Heil Hitler!'

riep Chaim terug.

Ik verbaasde me over het gemak waarmee mijn broer die groet uitbracht. Het klonk mij als een vloek in de oren.

Toen ze uit zicht waren, zag ik het masker van Chaims gezicht vallen. Zijn mondhoek trilde. 'Dat scheelde maar een haar.'

'Je hebt meer *gotspe* dan wie ook,' zei ik, terwijl ik diep onder de indruk in zijn hand kneep. 'Je hebt ons gered, Chaim. Papa zal heel trots op je zijn.'

Er verscheen een kleine glimlach om Chaims mond, maar die verdween snel weer. ‘Kom, op naar Herr Apfelstrudel!’

Samen liepen we door de uitgestorven straten, terwijl we het lawaai van het oproer, het geknetter van het hout, en het gebulder van uitslaande vlammen achter ons nog steeds konden horen. De beelden stonden op mijn netvlies gebrand. Ik zag de vrouw op het dak voor me, mijn bange buurjongens, de huilende kinderen, de schreeuwende moeders en hulpeloze vaders en de lachende, gewetenloze gojim. In mijn gedachten zag ik hoe het vuur aan onze geliefde heilige boeken vrat en het sierlijke Hebreeuwse handschrift langzaam verkoolde. Samen met het glas van de gesprongen ruiten op de wegen maakte dit een eind aan mijn hoop dat de storm die Hitler een paar jaar eerder had doen losbarsten, wel weer zou gaan liggen. Want dit waren niet de nazi’s in hun strakke uniformen. Nee, dit waren burgers, gewone Duitse burgers. Haatte heel Duitsland ons dan?

Waar waren mijn ouders en zussen? Waren ze veilig? Waren ze ontkomen? Of was Papa meegenomen en ondergingen mijn moeder en Mariah nu dingen waar ik me maar beter geen voorstelling van kon maken? Al deze gedachten spookten door mijn hoofd totdat we bij Herr Strobel voor de deur stonden en aanbelden.

Het duurde even voordat er een licht in huis aanging. Herr Apfelstrudel deed open in een slobberig nachthemd dat te kort voor hem was. Zijn piekerige grijze haar hing half voor zijn ogen en hij had twee verschillende sokken aan. Als er in de afgelopen uren niet zo veel was gebeurd, had ik erom kunnen lachen, maar nu stond ik stijf van de spanning.

‘*Kinderlein*, kinderlein,’ zei hij geschrokken en hij trok ons meteen naar binnen.

Pas toen durfde ik te huilen. De oude man trok me tegen zich aan. ‘Stil maar, Hadassah,’ suste hij. ‘Chaim, wat is er in vredesnaam aan de hand?’

‘Ze hebben de huizen van Joodse families geplunderd, winkelruiten stukgeslagen en de winkels geplunderd, gebouwen in

brand gestoken, vrouwen en kinderen mishandeld en honderden mannen en jongens meegenomen.’

‘De nazi’s?’

‘Nee, burgers.’

‘Izaak... Hebben ze je vader meegenomen?’

‘Ik weet het niet,’ zuchtte Chaim. ‘Hadassah en ik zijn over het dak gevlucht. Papa, Mama, Mariah en de baby zijn in het huis gebleven. Ik weet... ik weet niet wat er met hen is gebeurd.’

Ik dacht dat als we naar u zouden gaan, we veilig zouden zijn.’

‘Jullie zijn heel erg dapper geweest, kinderlein,’ zei hij. ‘Mijn *misjpooche* is hier altijd welkom. Kom verder. Ik zal twee warme kruiken klaarmaken. Jullie weten waar de logeerkamers zijn.’

In mijn gedachten hoorde ik het gekrijs van de baby op het moment waarop Chaim en ik door het dakraam het huis uit vluchtten. Ik had mijn kamer altijd met Mariah gedeeld en in de kleine logeerkamer voelde ik me moederziel alleen.

De maan brak even door de wolken en ik schrok van een schaduw die op de muur van mijn kamer verscheen. Ik sprong uit bed, sloeg de deken om me heen en liep zo snel als ik kon naar Chaims kamer.

Zachtjes ging ik op de rand van zijn bed zitten. Met mijn hand raakte ik zijn warrige krullen aan.

‘Hadassah,’ fluisterde hij.

‘Ik ben bang in het donker, Chaim. Mag ik bij jou komen liggen?’

‘Je bent een beetje te oud... Maar goed. Voor deze ene keer.’

Hij schoof een stukje op en hield de deken omhoog, zodat ik naast hem kon kruipen.

‘Je voeten zijn koud,’ zei hij, terwijl hij een arm om me heen sloeg.

De wind blies om het huis en het gordijn bewoog, zodat ik door het raam een stukje van de donkere nacht kon onderscheiden. Ik zag Mariah voor me en Papa en Mama met de baby.

Waar zouden ze zijn? ‘Papa heeft ze vast in veiligheid gebracht,’ merkte Chaim op, alsof hij mijn gedachten kon lezen.

‘Ja,’ knikte ik en ik kroop dicht tegen hem aan. En dat ene moment, heel even maar, voelde ik me veilig.

2

*Jad Vashem, Israël Jom Hasjoa,
14 april 1988*

Het lijkt hier wel een ijskast!

Terwijl de Arabische taxichauffeur het museumpark op rijdt, heb ik kippenvel op mijn armen. In zijn enthousiasme heeft de vrolijk babbelende man de airco op de hoogste stand gezet om ons te beschermen tegen de warmte van buiten, maar voor mijn gevoel bereiken we hierbinnen Siberische temperaturen. Hij lijkt er zelf niets van te merken en praat gezellig door. Sinds hij er aan het begin van de rit achter kwam dat ik wat Arabisch spreek, heeft hij me vol trots verteld over zijn familie en over zijn oudste zoon die nu in Amerika studeert.

Hij trapt stevig op de rem en dwingt de stoffige witte taxi tot stilstand vlak voor de ingang van Jad Vashem. Ik kijk op de meter en betaal hem het aantal sjekel dat ik hem schuldig ben nog voordat de bon met veel kabaal uit het apparaat rolt.

‘Zal ik u ook komen ophalen?’ vraagt hij. ‘Ik kan u weer afzetten voor het busstation in Jeruzalem of ik kan u naar uw kibboets brengen. Dat is een stuk comfortabeler dan reizen per bus.’

Ik glimlach vriendelijk naar hem. ‘Nee, maar toch bedankt. Ik weet namelijk nog niet hoe laat ik naar huis zal gaan. *Assalaamoe aleikoem.*’

Ik open de deur van de taxi en de warmte overvalt me. Ik haal eerst even diep adem voordat ik uitstap.

‘*Aleikum assalaam,*’ groet de man terug.

Nog even blijf ik staan voor de ingang en neem het uitzicht vanaf Har Hazikaron – de Berg van de Herinnering – in me op. Ik houd van de glooiende, beboste heuvels die zich voor mij uitstrekken. Ik zie kleine dorpjes met huizen opgetrokken uit Jeruzalemsteen met oranje- en rode daken. De schaduw van de paar witte wolken in de azuurblauwe lucht trekt over de bomen.

Vandaag ben ik hier voor de herdenking van de *sjoa*, samen met andere overlevenden. Ik kom hier ieder jaar weer sinds dit museum is gebouwd. Op de avond van *Jom Hasjoa* bekijk ik samen met mijn familie en de andere leden van de kibboets de televisieuitzending van de officiële ceremonie. De volgende morgen ga ik dan naar het museum en het is altijd weer moeilijk voor me om het terrein op te gaan vanwege de pijn die de herinneringen oproepen. Maar toch is het goed om hier opnieuw te zijn. Ik ontmoet nieuwe mensen – sommigen ouder, sommigen jonger dan ik – die dezelfde of nog ergere dingen hebben meegemaakt. Zij begrijpen mij zonder woorden. Het heeft jaren geduurd voordat ik het mijn twee dochters kon vertellen. Maar ik ben nu eenenzestig jaar en ik besef meer dan ooit dat het belangrijk is om wat mij en mijn volk is aangedaan, niet te vergeten. De laatste jaren ben ik opener geworden en heb ik me er zelfs toe laten overhalen mijn verhaal op scholen te vertellen.

Eenmaal in Jad Vashem loop ik door de ontvangsthal heen naar de balie, waar ik laat weten dat ik ben gearriveerd. Daarna wandel ik naar buiten, door de Laan der Rechtvaardigen onder de Volken heen. Ik voel mijn huid tintelen door de zon, terwijl ik naar de jonge bomen kijk die de goudgele tegels van het brede pad beschaduwden. Tot ver voor mij strekt de laan zich uit met ontelbare bomen aan weerszijden. Aan deze laan heeft het museum zijn naam te danken. De woorden uit *Jesajajahoe* komen in mijn gedachten naar boven: *Hem geef ik iets beters dan zonen en dochters: een gedenkteken en een naam in mijn tempel en binnen de muren van mijn stad. Ik geef hem een eeuwige naam, een naam die onvergankelijk is.* Hier worden de gojim herdacht die tijdens de Tweede

Wereldoorlog met gevaar voor eigen leven Joodse mensen hebben geholpen. Voor elk van hen is in het park van het museum een boom geplant.

Ik bekijk de bordjes die onder verschillende bomen zijn neergezet. Voor- en achternamen van dappere mensen uit Polen, Duitsland, Hongarije, Denemarken, België, Frankrijk, Nederland en nog vele andere landen staan in de bordjes gegrift. Ik let vooral op de namen waar Nederland of Duitsland onder vermeld staat en probeer me te herinneren of dat mensen waren die ik ooit heb gekend.

Na een korte wandeling over de zonovergoten weg kom ik bij de herdenkingshal uit, waar zich al een dertigtal mensen hebben verzameld. Ik kijk omhoog naar het vierkante, imposante gebouw van basaltsteen, en dan weer naar de mensen die ervoor staan. Enkelen herken ik van voorgaande jaren. Anderen heb ik nog nooit gezien.

Eén man valt uit de toon. Hij is opvallend lang, slank en duidelijk geen Israëli. De meeste Israëli's die hier aanwezig zijn, dragen lange, donkere kledingstukken. Deze man gaat gekleed als een Amerikaanse toerist. Hij draagt een roestbruin met geel geruit colbert en een katoenen pantalon. Verder heeft hij een baseballpet en een grote zonnebril op, en draagt hij een fototoestel om zijn nek. Hij zal wel ongeveer van mijn leeftijd zijn. Ik heb hem nog nooit eerder hier gezien.

De deuren naar de herdenkingshal gaan open en de mensen lopen naar binnen. Ik loop stilletjes achter hen aan.

Binnen is het koel en donker. De mensen drommen samen. Een lange man laat mij voor, zodat ik ook wat kan zien.

'Dank u,' fluister ik.

Voor me brandt de eeuwige vlam naast een crypte met de as van slachtoffers, die uit diverse vernietigingskampen is overgebracht. Mijn handen beginnen te trillen als ik de namen van de tweeëntwintig vernietigingskampen, doorgangskampen en massagraven zie, die in witte Hebreeuwse en Latijnse letters in de zwarte stenen vloer gegoten zijn. Bij de namen Auschwitz-Birkenau,

Ravensbrück en Westerbork blijven mijn ogen stilstaan. Herinneringen die ik het liefst wil vergeten, komen boven.

Een man van achter in de zeventig loopt ietwat strompelend naar voren, naar de microfoon. Zijn gezicht ziet er oud en vermoeid uit.

Op dat moment begint de sirene te gillen en iedereen blijft twee minuten onbeweeglijk staan. Ik kijk naar de grond en klem mijn lippen op elkaar.

Nadat het geluid is weggeëbd, neemt de man achter de microfoon het woord. ‘*Sjalom*. Mijn naam is Ignác Goldklang,’ begint hij. Er volgt een gedragen stilte voordat hij verder spreekt over zijn jeugd in Hongarije, zijn herinneringen aan de kampen en over de vragen die blijven: hoe het zover heeft kunnen komen en of hij het had kunnen voorzien.

Bij die vraag dwalen mijn gedachten af naar mijn jeugd in Hamburg. Toen Hitler aan de macht kwam, was ik zes jaar oud. Van die eerste paar jaren kan ik me herinneren hoe stapels boeken in een groot vuur werden gegooid en hoe ik erom huilde dat niet alleen de boeken van mijn heldin Helen Keller, maar ook onze heilige boeken werden verbrand. Mijn vader troostte me en zei dat Hitler de steun van het volk nooit zo lang zou houden, maar dat gebeurde wel. Het ging van kwaad tot erger. Er kwamen bordjes op winkelramen ‘Voor Joden en honden verboden’. We mochten dit niet, we mochten dat niet. Ik was bang om naar buiten te gaan, bang om de wet te overtreden en bang om aangevallen te worden door de wrede Hitlerjugend. Zonder Papa of Chaim ging ik de deur niet meer uit en Mariah al helemaal niet, omdat ze behalve Joods ook nog eens blind was. Ik had bewondering voor haar, want ze klaagde nooit over haar handicap.

En toen kwam de grootste klap. Mijn vader werd ontslagen door het bestuur van de universiteit van Hamburg, waar hij al sinds jaar en dag in dienst was. Om geld te besparen verhuisden we naar een klein appartement aan de Grindelallee en mijn vader pakte elke klus aan die hij kon krijgen. Hij was niet van plan toe te geven aan de druk om Duitsland te ontvluchten. Hij geloofde

in wonderen en wachtte geduldig op betere tijden. Bovendien kon hij zichzelf niet anders zien dan als Duitser én Jood.

Mama werd opnieuw zwanger. Elke dag werd het onveiliger op straat. Omwille van zijn gezin besloot Papa toen toch te gaan kijken of hij werk kon krijgen bij een onderwijsinstelling in Nederland. Het duurde erg lang voordat er een geschikte functie vrijkwam. De baby was intussen al geboren. Ze noemden haar Tikvah: hoop, want de hoop op de Messias die ons zou komen verlossen, hadden zij nooit opgegeven. Een paar dagen voordat we eindelijk zouden vertrekken, brak de *Kristallnacht* uit.

Ik word me weer bewust van de wereld rondom me als Ignác Goldklang door de microfoon spreekt over het belang van gedanken.

Een oudere vrouw en haar kleinzoon, gevolgd door een man van middelbare leeftijd en twee hoogbejaarde mannen, komen aan het woord en leggen een roos bij de naam van de plaats waar ze familie en vrienden verloren.

Dan zet Ignác Goldklang ons volkslied, HaTikvah, in. Alle stemmen verenigen zich tot een koor om het al ruim honderd jaar oude lied te zingen.

Zolang er binnen in het hart nog een Joodse ziel leeft en er nog een oog voorwaarts naar het oosten naar Zion kijkt (...) is onze hoop nog niet verloren, de hoop die al tweeduizend jaar leeft; de hoop om een vrij volk te zijn in ons land: het land van Zion en Jeruzalem.

Al die tijd heb ik mijn ogen droog weten te houden, maar nu lopen de tranen over mijn gezicht. Ik loop in de lange stoet met mensen mee om ook een roos neer te leggen. Terwijl ik kniel en de bloem teder neervlij op de vloer, spreek ik zachtjes de namen uit die ik nooit meer zal vergeten.

Op weg naar de uitgang komt de Amerikaan die me eerder was opgevallen, naast me lopen. Hij overhandigt me een papieren zakdoekje. Door de zonnebril en de pet kan ik de uitdrukking op zijn gezicht niet bespeuren.

‘Dank u,’ zeg ik in het Engels en ik snuit zachtjes mijn neus. ‘Uit welke staat komt u? En waarom bent u hier?’

‘U bent erg direct,’ merkt hij op.

Ik haal mijn schouders op. ‘Ik ben Israëli.’

Hij glimlacht en schuift zijn zonnebril hoger op zijn neus. ‘Ik kom uit Michigan,’ zegt hij. ‘En ik ben hier, denk ik, om dezelfde reden als u. Hoe mag ik u noemen?’

‘Zeg maar Hadassah,’ antwoord ik en ik schud hem de hand.

‘Ah,’ zegt hij. ‘Mijn vrienden noemen me Ben.’

‘Ben je hier al eens eerder geweest?’ vraag ik.

‘Nee, dit is mijn eerste keer in Israël.’

‘Maar je bent wel Joods?’

Hij knikt. ‘En jij, woon je hier al lang?’

‘Al sinds 1946.’

Er valt een stilte. Hij tilt zijn pet op en strijkt door zijn haar. Dat gebaar komt me op de een of andere manier zo bekend voor. Ben loopt kwiek door en ik volg hem. Hij mindert zijn tempo als hij merkt dat ik moeite moet doen om hem bij te houden en als ik weer naast hem loop, blijft hij stilstaan.

‘Wonderlijk dit...’ zegt hij.

‘Dit wat?’ vraag ik.

‘Deze plaats,’ zegt hij, ‘deze staat. Toen ik klein was, zag ik oude plaatjes en tekeningen van het beloofde land. Het was een eenzame, treurige plaats vol dorre woestijnen en verstikkende moerassen. Het was precies wat ik me voorstelde bij de beschrijving van het boek Klaagliederen, alsof ik Jeremia op elk plaatje kon ontdekken. Ik vroeg me af wat mensen bezielde daarheen te gaan. Niet alleen was het klimaat ondraaglijk en de omgeving verlaten, er lag altijd gevaar op de loer. Wat voor toekomst kon een dergelijk gebied nu bieden?’ Hij kijkt om zich heen. ‘En nu kom ik hier en ik tref een land aan dat – ik zou bijna zeggen – overvloedig van melk en honing.’

Ik glimlach. ‘Dat kwam niet zomaar uit de hemel vallen, hoor. Er zijn zo veel mensen die daar hun leven voor hebben gegeven.’

‘Het is overweldigend wat ze bereikt hebben. Ik had zelfs de neiging om de grond te kussen toen ik hier kwam.’

‘Heb je het ook gedaan?’

Hij kijkt me aan met een vreemde twinkeling in zijn ogen. ‘Jij dan wel?’

‘Nee, daar was geen tijd voor. Meteen nadat ik per schip aankwam, werd ik een aantal dagen gevangengezet op een ander schip en daarna als vee doorgevoerd naar Atlit.’

Zijn vrolijke gezicht krijgt een droevige uitdrukking. ‘Ben je vanuit Europa met een illegale boot aangekomen?’

Ik knik. ‘Na de oorlog was er niets meer om naar terug te keren. Onze enige toevlucht was *Erets Jisraël*.’

‘Dat begrijp ik,’ zucht hij. ‘Uit welk land kom je?’

‘Mijn jeugd heb ik in Duitsland doorgebracht en later zijn we naar Nederland verhuisd.’

Hij staart naar de grond en kijkt dan weer naar mij. Zijn uitdrukking is vragend, maar hij zegt niets.

Ik vervolg de weg en onwillekeurig sla ik het pad in dat ik altijd loop als ik hier ben. Ik neem Ben mee naar de boom waar ik blijf staan om met mijn vingers de Hebreeuwse letters op het bordje te volgen en een paar kiezelstenen naast de boom neer te leggen.

Dit boompje heb ik zelf aangevraagd als herinnering aan de mensen die hun leven hebben gewaagd om ons gezin en anderen te redden. Ik ga zonder iets te zeggen op mijn knieën zitten om hetzelfde ritueel uit te voeren als ieder jaar. Met mijn vingers strijk ik over de Hebreeuwse en Latijnse letters op het bordje naast de boom. En ik denk weer terug aan hen en aan de tijd voordat ik hen ontmoette.

3

Hamburg
November 1938

Er werd aangebeld. Meteen deed ik mijn ogen open en was ik me bewust van gebeurtenissen die zich de afgelopen nacht hadden afgespeeld. De schrik sloeg me om het hart. Waren het de nazi's? Waren ze voor ons gekomen? Had iemand ons verraden?

Ik sprong uit bed, en voordat Chaim iets kon zeggen, rende ik de kamer uit, de gang op. Ik trok het piepkleine deurtje van het berghok open, waar we vroeger altijd speelden, en kroop naar binnen. Chaim was achter me aan gekomen met de lakens van ons bed. Hij duwde me verder het berghok in en sloot de deur achter ons. Het rook er muf en het was pikdonker. De draagbalken van het dak liepen schuin omhoog naar de nok en er was daardoor alleen genoeg ruimte om er te kruipen. Dit was altijd onze speelplek geweest en zelfs in het donker wist ik precies waar alles stond.

Ik kwam in beweging – voorzichtig, om zo min mogelijk geluid te maken: dit huis was erg gehorig. Maar het was alsof mijn hart al mijn inspanning tenietdeed, aangezien het voor mijn gevoel evenveel geluid maakte als een trommel in de Afrikaanse rimboe. Op de tast vond ik mijn weg over koffers en stoffige dozen heen, naar het hoekje van het hok dat verborgen lag achter twee grote hutkoffers.

Ik klom over de koffers en Chaim volgde me. Eenmaal in onze schuilplaats legde Chaim een oor op de vloer.

Toen hoorde ik de zware stem van Herr Strobel en de zachte stem van... mijn moeder. Herr Strobel moest ons hebben gehoord toen we naar het berghok waren gerend, want hij klopte op de muur en zei wat harder dan normaal dat we wel naar beneden konden komen.

Chaim schoof met veel lawaai de koffers opzij en kroop terug naar de ingang. Mama was er!

We stormden de trap af en in de woonkamer zag ik mijn moeder, Mariah en Tikvah. Mama rende op ons af en nam ons alle twee tegelijk in haar armen. 'Kinderlein, kinderlein!' zuchtte ze, en ze streeelde mijn haar. '*Baroech Hasjeem!*'

'Mama, Mama,' was het enige wat ik kon uitbrengen; ik hield haar nog steviger vast om mezelf ervan te overtuigen dat ze echt bij me was. Al mijn angst was in een klap verdwenen.

'Chaim,' hoorde ik haar warme stem zeggen, terwijl ze ons langzaam weer losliet, 'ik ben zo trots op je.'

'Ja, Mama, Chaim heeft ons gered,' zei ik.

Zijn wangen kleurden en hij keek naar de grond. 'Ik kon mijn zusje toch niet alleen laten?' Toen keek hij de kamer rond. 'Waar is Papa? Waarom is Papa niet bij jullie?'

Ik keek omhoog naar mijn moeders gelaat en even zag ik een schaduw over haar fijnbesneden gezicht trekken, maar toen vermande ze zich en was ze weer de sterke vrouw die ik kende. 'Maak je maar geen zorgen, Chaim,' zei ze. 'We dachten dat het veiliger was om niet allemaal bij elkaar te blijven. Je vader is in een ander gedeelte van de stad en zal zich zo snel mogelijk bij ons voegen.'

Chaim slaakte een zucht van verlichting en ik kon nu weer een klein beetje glimlachen.

'Kom, Rachel.' Herr Strobel legde bemoedigend een hand op Mama's schouder. 'Laten we allemaal even gaan zitten en wat warmes drinken.'

Ik pakte Mariahs arm om haar naar de woonkamer te leiden. Herr Strobel had het meubilair in zijn woonkamer anders neergezet sinds de laatste keer dat we hier waren geweest en ik wilde niet dat ze ergens tegenaan zou lopen.

Mariah was blind geboren. Mama had tijdens de zwangerschap rodehond opgelopen. Volgens de artsen was dat de reden voor Mariahs oogafwijking en ze hadden gehoopt dat ze wat meer zou gaan zien wanneer ze ouder werd. Maar dat was nooit gebeurd. En niet alleen daardoor viel ze erg op. Mensen van de sjoel vroegen zich af hoe een meisje een echte Jodin kon zijn met zo'n heidense naam. Hoe konden orthodox-joodse ouders hun dochter noemen naar de moeder van de man wiens volgelingen hen door de eeuwen heen zo veel ellende hadden bezorgd?

Mijn moeder was echter koppig. Het was de naam geweest van haar grootmoeder van vaders zijde. Zij was een Engelse vrouw die zich had bekeerd tot het jodendom. Dit was de grootmoeder geweest met wie mijn moeder een hechte band had gehad. Ze was de vroomste en liefste vrouw die ze ooit had gekend. Dat maakte het volgens haar logisch om haar eerste dochter Mariah te noemen.

Terwijl ik zo naar de onschuldige gelaatstrekken van mijn zus keek, was ik het met mijn moeder eens. Ik kende Mariah. Ze was door en door Joods, geen naam kon dat veranderen. En ik besloot dat ook ik – ondanks alle moeilijkheden die het met zich meebracht – voor geen goud in de wereld iets anders zou willen zijn dan Joods.

In de huiskamer vertelde Mama hoe ze uit het huis waren ontkomen. Ten einde raad had Papa besloten zijn familie mee de straat op te nemen. Alles was beter dan de mogelijkheid dat het huis in brand gestoken zou worden en zij gevangen zouden komen te zitten. Papa vond het verstandiger om niet allemaal bij elkaar te blijven. Mama, Mariah en Tikvah konden nog wel doorgaan voor gojim, maar Papa zag er met zijn donkere haar en baard veel te Joods uit. Hij zou hen in gevaar kunnen brengen. Mama liep de Joodse wijk uit en belde aan bij niet-Joodse kennissen. En, geprezen zij de Eeuwige, zij lieten hen binnen en boden hun veiligheid voor die nacht.

Door de blik in Mama's ogen kon ik zien dat ze niet het hele verhaal had verteld en ik besepte ook wel dat ze niet wist of Papa

veilig was. Ze had het alleen gezegd om mij gerust te stellen. Misschien had ik haar een paar dagen geleden geloofd, maar sinds afgelopen nacht was er iets in mij veranderd. Ik had met eigen ogen de hel gezien. En de beelden in mijn hoofd waren niet zo-
maar uit te wissen.

Twee dagen verbleven we in onzekerheid bij Herr Strobel voordat Papa zich bij ons voegde. Toen hij de kamer binnenkwam, herkende ik hem nauwelijks. Zijn korte volle baard was afgeschoren en had plaatsgemaakt voor een bleekroze huid.

Nadat we hem allemaal omhelsd hadden, merkte Chaim verbaasd op: ‘Papa, u ziet eruit als een goj.’

‘Ach, ik wilde je moeder gewoon verrassen,’ zei hij met een veelbetekenende blik op Mama. ‘Maar als jullie het niet mooi vinden, kan ik hem ook wel weer laten staan. Nee, serieus: ik zag er te Joods uit volgens de man die me verborg en hij heeft me zijn scheermes geleend. Maak je maar geen zorgen. Het is maar een baard, hij groeit wel weer aan.’

Chaim lachte en Papa gaf hem een vriendschappelijke klap op zijn schouders. En dit waren de enige woorden die hij losliet over wat er met hem gebeurd was. De rest van mijn vragen ontweek hij. Iedereen scheen het te begrijpen en niemand vroeg verder.

Toen liep Papa naar Herr Strobel toe. ‘Günther, bedankt voor alles wat je voor ons gedaan hebt. Ik weet niet wat we zonder jou hadden moeten beginnen.’

Herr Strobel glimlachte en vroeg toen: ‘Wat gaan jullie nu doen? Jullie mogen best bij mij blijven, maar ik vrees dat dat niet de veiligste oplossing is. Ik heb van Rachel gehoord dat je bezig was om de papieren in orde te krijgen om naar Nederland te gaan, Izaak?’

‘Ja, ik heb de vergunning vorige week binnengekregen. Gelukkig heb ik deze samen met de paspoorten en de brieven van de middelbare technische school Amsterdam mee kunnen nemen. Ik had alles al klaarliggen. Ik hoor dat het tegenwoordig steeds moeilijker wordt om naar Nederland te vluchten. We kun-

nen in Amsterdam bij mijn oudere broer en zijn gezin terecht totdat we een woning hebben gevonden. Het enige probleem is het vervoer. Daar hebben we ons tot nu toe nog niet echt over gebogen. De betrekking in Nederland was het belangrijkste. Waren we maar rijk genoeg om een auto te kunnen betalen. Dat zou een stuk hebben gescheeld.’

‘Ik wil jullie een voorstel doen,’ zei Herr Strobel. ‘We gaan met z’n allen in mijn auto. Ik zet jullie af bij de grenspost en dan kunnen jullie daarvandaan de trein nemen of je broer bellen zodat hij jullie kan komen ophalen. Wat zeg je daarvan?’

Mijn benen sliepen en ik kon me nauwelijks bewegen terwijl Herr Strobel de kleine Opel Olympia over de autobaan stuurde. Ik zat half op Chaims schoot en half op de autobank, met mijn benen in een onnatuurlijke en zeer ongemakkelijke positie. Aan Chaims rechterkant zaten Mariah en Papa. Mama zat met Tikvah op schoot naast Herr Strobel.

‘Hoelang nog?’ vroeg ik aan Papa.

‘Geduld, lieverd,’ zei hij vriendelijk. ‘Het duurt heus niet zo lang meer.’

Ik voelde me gespannen, opgelucht en weemoedig tegelijkertijd. Aan de ene kant was ik blij dat we Duitsland verlieten – ik voelde me er niet meer veilig – maar aan de andere kant voelde het alsof ik uit mijn eigen land was weggestuurd. Bovendien lieten we familie, vrienden en burens achter zonder dat we afscheid hadden kunnen nemen. Papa’s jongste broer Jakob en zijn gezin waren nog steeds in Duitsland. En nu gingen we bij oom Abraham, tante Tamar en hun zoons wonen. Ik kende hen eigenlijk niet zo goed. De laatste keer dat ik hen had gezien, was jaren geleden, toen ze nog in Duitsland woonden. Hun jongste zoon Levi was ongeveer van mijn leeftijd, maar ik kon me nauwelijks meer herinneren hoe hij eruitzag. Ik hoopte dat ze ons nog steeds in huis wilden nemen en niet van gedachten veranderd waren. Nu ik mijn huis had verlaten, voelde ik me onzeker over alles. Zou Amsterdam eigenlijk wel veiliger zijn dan Hamburg? Zou ik

daar weer zonder angst naar buiten durven gaan? Zou ik ooit goed Nederlands leren spreken? Zou ik... Met al die vragen die door mijn hoofd raasden, kon ik de slaap niet vatten, ondanks dat ik mijn ogen gesloten hield.

‘Wakker worden, Hadassahle,’ hoorde ik Papa’s stem van ver. ‘We moeten er hier uit.’

Ik deed mijn ogen open en zag dat Papa, Mama en Mariah al buiten de wagen stonden. Ik schoof over de bank en stapte toen uit. Mijn benen deden pijn door de lange oncomfortabele zit. De ijskoude wind drong door mijn jas en ik ging dicht tegen Mariah aan staan om warm te worden. Chaim stapte als laatste uit en deed de deur achter zich dicht.

Ik had het gevoel dat we aan het einde van de wereld waren beland toen we allemaal naast elkaar stonden, overgeleverd aan de Duitse grensbewakers. De lucht was grauw en de hele atmosfeer deed droefgeestig aan. De auto reed weg en daarmee verdween de laatste band met mijn vertrouwde wereld in Hamburg. Herr Strobels lippen vormden de woorden: God zegene jullie.

Om me heen zag ik talloze families die in dezelfde omstandigheden verkeerden als wij. Er liepen oude mannen met grijze baarden, jonge moeders, strak kijkende vaders, waardige oude dames en veel kinderen. Ze waren lang, kort, dik, dun, donker en licht. En waarschijnlijk waren het allemaal Joden. Ze dromden samen en keken verlangend naar het gebied aan de andere kant van de grens, naar de veiligheid.

Chaim pakte mijn koude hand vast en gaf er een bemoedigend kneepje in. ‘Het komt allemaal goed, *noe?*’ zei hij met een glimlach.

Ik knikte en hield zijn hand stevig vast toen wij ook in de richting van de grensovergang begonnen te lopen. Geduldig gingen we in de lange rij staan. Voor me hoorde ik angstige kreten, geschreeuw en andere geluiden die ik niet kon thuisbrengen. Ze brachten net zo’n akelige rilling in mijn binnenste teweeg als krijt op een schoolbord soms kan doen. Ik kneep mijn ogen stijf dicht, terwijl we tergend langzaam naar voren schoven.

Na een lange tijd stonden we tegenover de grensbewaker. Hij keek Papa vol minachting aan terwijl hij met een snauw om onze paspoorten vroeg. ‘Jood,’ zei hij tegen Papa, alsof het een scheldwoord was. Papa bleef onbewogen staan. ‘Het is maar goed dat jullie weggaan. Dan kunnen jullie ons tenminste niet meer lastigvallen. Maar alles wat het Reich toebehoort, blijft hier. Daarheen, stinkende ratten. Eerst zullen we jullie, uitschot, nog even fouilleren.’

Ik zag aan Chaims gezicht dat hij kookte van woede, terwijl mijn vader nog steeds uiterst kalm en beheerst bleef. ‘Kom, Rachel, kinderen, laten we doen wat deze man ons opdraagt.’

Een paar grote blonde, gespierde mannen kwamen op ons af. De langste van de drie keek mijn moeder aan op een manier die mij deed huiveren. ‘Uitkleden! En vlug een beetje,’ zei hij.

Mama maakte geen aanstalten om iets te doen, dus greep de man haar vast en begon de knopen van haar jas los te maken. Haar ogen spuwden vuur, terwijl ze de man van zich af probeerde te duwen.

Papa verloor zijn zelfbeheersing. ‘Blijf van mijn vrouw af!’ bulderde hij en hij stapte woedend op de man af, maar de andere twee grepen hem vast en stompten hem zo hard in zijn maag dat hij kokhalzend voorover op de straat viel.

Ik verstijfde en keek naar het schouwspel alsof ik er mijlenver vandaan was.

‘Genoeg!’ hoorde ik Mama toen roepen. Ze duwde de krijzende Tikvah in mijn armen en maakte zelf met opgeheven hoofd haar knoopjes los en deed haar jas, vest, blouse en rok uit, totdat ze slechts in haar flinterdunne hemd en onderbroek in de gure kou stond.

Uit respect voor mijn moeder keek ik weg, maar ik schaamde me niet voor haar. Ze werd te kijk gezet voor hordes mensen, maar door haar trotse houding had ik eerder het gevoel dat hier de naaktheid van haar vernederaars werd getoond. Mijn moeder was *Mensch* en die zogenaamde perfecte Ariërs waren beesten.

‘Nou, zien jullie het?’ vroeg ze onverschrokken. ‘Ik draag

geen wapens, paspoorten, goud of andere illegale smokkelwaar bij me.'

Nu kon ik eindelijk ook in beweging komen. Ik gaf Tikvah aan Mariah en volgde Mama's voorbeeld. 'Ik ook niet.'

De man die Papa had gestompt trok zijn jasje recht en keek Mama en mij aan. Ik stond te trillen op mijn benen.

'En zij?' Hij keek naar Mariah.

'Hebt u het tegen mij?' vroeg ze.

'Natuurlijk,' zei de man woest. 'Ik kijk toch naar jou.' Hij stapte op haar af.

Vliegenvlug ging ik voor haar staan. 'Doe haar niets, meneer,' zei ik bevend. 'Ze is blind, ze kon niet weten dat u naar haar keek.'

Hij duwde me ruw opzij en keek naar Mariah met de baby in haar armen. 'Blind, hè,' zei hij, terwijl hij met zijn hand over haar vuurrode haren streek, over haar schouders en langs haar borsten, en haar langzamer dan nodig was, fouilleerde. Mariah verroerde zich niet, maar ik kon de gekwelde blik op haar gezicht zien en ik voelde de vernedering waaraan zij werd onderworpen.

De man lachte toen hij eenmaal klaar was en ook de kleertjes van Tikvah onderzocht had. Mama en ik trokken onze kleding weer aan. Een paar andere mannen fouilleerden Papa en Chaim en namen het laatste geld dat hij bij zich had van hem af.

'Zo, wij zijn klaar. U kunt gaan,' zei de man geamuseerd. 'Prettige reis verder.'

Ik zakte door mijn knieën en Chaim hielp mij overeind, terwijl Mama Papa ondersteunde. Mariah kwam met Tikvah naast me lopen.

'Het ergste hebben we gehad, Hadassah,' zei ze.

Zo liepen we strompelend verder totdat we bij de Nederlandse grenscontrole kwamen. Papa liet de paspoorten en de brieven van de middelbare technische school Amsterdam zien en legde uit dat hij werk had.

'Zo, dus u komt om die goedbetaalde functie aan te nemen, die net zo goed door een Nederlander vervuld kan worden, hè?

En u sleept ook nog eens uw hele familie mee. Dacht u dat we in Nederland niet al genoeg van uw soort hebben?’ zei de kleine dikke man die alles moest controleren, in accentloos Duits.

Ondanks de belediging bleef mijn vader beleefd. Ik zag dat hij uitgeput was. ‘Ik heb gesolliciteerd naar een baan als leraar werktuigbouwkunde aan de middelbare technische school Amsterdam en ik ben aangenomen. Ik kan u verzekeren dat u van ons geen enkele last zult ondervinden.’

‘En zeg me: bent u vermogend?’

‘Alles wat ik had, is van mij afgenomen,’ zei Papa eerlijk. ‘Maar zoals ik zei, heb ik een baan, onderdak en een Nederlands paspoort. Er is voor u geen reden om ons hier nog langer op te houden. We hebben niets bij ons en bij de Duitse grenspost zijn we al grondig gefouilleerd, dat weet u ongetwijfeld. Laat ons er alstublieft door.’

Geïrriteerd liet hij ons verdergaan.

Ik keek achterom en zag alleen maar arme mensen die van hun laatste hoop werden beroofd en teruggestuurd werden omdat ze niet de papieren hadden die Papa had. Ik had medelijden met hen en betreurde het niet meer dat ik Duitsland had verlaten.

Hoewel ik oom Abraham, tante Tamar en mijn neven Juda en Levi niet zo goed kende, voelde ik me direct bij hen thuis. Mijn oom was een lange, magere man met een zandkleurige, korte baard en een ietwat bleek, ovaal gezicht. Zijn blik was ernstig, maar niet onvriendelijk. Hij was huisarts en had een praktijk om de hoek. Omdat het zo dichtbij was, kon hij indien nodig even naar huis komen, maar ondanks dat kreeg ik hem niet vaak te zien. Als hij thuis was, bevond hij zich namelijk het grootste deel van de tijd in zijn studeerkamer waar altijd boeken over medicijnen, anatomie, de Thora en nog meer uiteenlopende onderwerpen op zijn bureau lagen. Hij was geleerd en intelligent, en ik had het gevoel dat hij met zijn diepe grijze ogen alles in de gaten had. Hij was een man van weinig woorden, maar wat hij zei, was weloverwogen. Ik mocht hem wel. Hij was bijzonder vriendelijk en

oprecht, en het leek hem helemaal niet te deren dat we met twee families in een huis met een bescheiden aantal vierkante meters moesten wonen, ook al stoorde het lawaai van de kinderen hem wel in zijn studie.

Tante Tamar was even druk als haar man rustig was. Ze was een levendige, ietwat mollige dame met hazelnootbruine ogen en een pruik in dezelfde kleur. De keuken was haar domein en niemand waagde het dan ook daar te komen zonder daartoe ontboden te zijn. Een echte Jiddische mama en wat een *jente!* Geen nieuwtje werd door haar opgevangen zonder dat het haar mond weer uit kwam. Ze was gevat en maakte me altijd aan het lachen. Ik kon nooit lang bedroefd zijn als zij in de buurt was en het was gewoon onmogelijk om niet van haar te houden.

Hoewel Mama geen geduld had met mijn tantes eindeloze woordenstroom, leken ze toch goed met elkaar overweg te kunnen. Het was altijd een hels kabaal in de keuken als Mama en tante Tamar samen iets klaarmaakten. Ze waren namelijk allebei even overtuigd van hun eigen gelijk. Een keer ontstond er zelfs een watergevecht in de keuken. Toen wij, kinderen, dat ontdekten, stormden we naar binnen om mee te doen en zelfs Papa nam deel aan het gevecht. Zijn lichtblauwe trui werd donker toen Chaim en ik hem de volle laag gaven. Hij gooide een glas water dat hij had bemachtigd terug, maar Chaim en ik ontweken hem, waardoor Mama de pineut was. ‘Noe, Izaak,’ zei ze verontwaardigd en ze gooide vervolgens de emmer met water die ze bij zich had, over hem heen. Ik zal nooit vergeten hoe Papa Mama aankeek toen hij eenmaal van het gebeuren bekomen was. Zo intens, zo warm, zo verliefd. Hij praatte zonder woorden met haar en Mama sprak op dezelfde manier terug. Ze glimlachte ondeugend naar hem, terwijl ze het water van haar voorhoofd veegde en ons de keuken uit joeg met de boodschap dat we vanavond niet meer in bad hoefden.

Ik had graag nog wat langer bij mijn ouders willen blijven, maar verbannen uit de keuken, bad ik of ik later een man mocht trouwen die net zo naar me zou kijken als Papa daarnet naar

Mama had gekeken. Mijn ogen ontmoetten mijn met meel bestoven gezicht in de spiegel. Ik bestudeerde mijn eigen grote, opvallend blauwe ogen, kleine rechte neus, hoge jukbeenderen en zwarte golvende haar, en vroeg me af of ik ooit zo mooi zou zijn als Mama.

Het gewone leven ging door, maar alles was net even anders dan ik in Duitsland gewend was. Ten eerste hoefde ik hier niet meer bang te zijn om het huis uit te gaan. Niemand schold me uit op straat. Dat was het grootste verschil en de grootste opluchting. Ik voelde me hier weer vrij. Al moest ik wel wennen aan allerlei andere dingen. We waren nu met veel personen in huis – wat van tijd tot tijd leidde tot geruzie. Mensen op straat spraken geen Duits, we waren in een vreemde stad, kenden de weg niet goed, het eten smaakte anders en het dagelijkse ritme was anders. Maar er waren ook dingen die hetzelfde waren gebleven. We gingen naar een Duitse synagoge en we woonden in een Joodse buurt met alle vertrouwde spullen, geuren en smaken. Bovendien gebruikten de Joodse mensen de vertrouwde Jiddische uitdrukkingen.

Papa ging naar zijn werk aan de mts waar hij nu werktuigbouwkunde in het Duits doceerde, oom Abraham wandelde iedere dag naar zijn huisartsenpraktijk om de hoek en alle kinderen gingen naar school. Mariah kon gelukkig met haar brailletypemachine naar dezelfde school als ik. Ik ging naar de eerste klas van het *Barlaeus Gymnasium* aan de Weteringschans en ik leerde met vallen en opstaan Nederlands spreken. Ik verstond de taal al vrij snel. Gelukkig sprak ik al Engels. Mijn moeder had het altijd belangrijk gevonden dat we meerdere talen beheersten en aangezien ze zelf altijd Engels met haar oma en vader had gesproken, leerde ze ons deze taal van jongs af aan. Ik hield van al die talen, maar toch frustreerde het me die eerste tijd Nederlands te moeten spreken, vooral als ik mijn gevoelens niet goed onder woorden kon brengen.

Op de vooravond van *Chanoeka*, een aantal weken na onze aankomst in Amsterdam, maakten we ons klaar om naar de grote

Asjkenazische sjoel aan het Jonas Daniël Meijerplein te gaan. Iedereen was veel te laat; Chaim kon zijn nieuwe *jarmoelke* niet vinden en Levi was zijn linkerschoen kwijt.

‘Schiet op, noe!’ zei Papa ongeduldig. ‘We hebben niet heel de dag de tijd!’

‘Als Hadassah gisteren niet alle schoenen had opgeruimd, hoefde ik nu niet zo te zoeken,’ mopperde Levi.

‘Als jij je schoenen netjes had opgeborgen, had ik ze niet hoeven opruimen,’ kaatste ik de bal terug.

‘Weet iemand waar mijn *jarmoelke* is?’ schreeuwde Chaim vanuit de trappengang.

‘Nee, niemand weet waar je dat ding hebt gelaten.’ Levi was nu echt chagrijnig. ‘We moeten in dit huis eens wat regels maken over waar we onze spullen neerleggen, dan kunnen we ze tenminste terugvinden.’

Dat schoot me in het verkeerde keelgat. ‘Alsof jij ooit helpt met het organiseren van het huis. Ja, laten we het daar eens over hebben. Ik maak altijd jullie kamer schoon en ruim jouw troep op en je hebt zelfs nog nooit aangeboden mij een handje te helpen. Sterker nog: je zeurt de hele tijd dat het mijn schuld is als je iets niet kunt vinden. Ik ben het spuugzat!’

‘Ik hoef niet te helpen met opruimen. Ik ben geen meisje,’ vond Levi.

‘Nou, wacht eens even,’ mengde Mama zich in het gesprek. ‘Wat haal jij je in je hoofd? Tamar, je gaat me toch niet vertellen dat je je zoon zo hebt opgevoed?’

Tante Tamar liep rood aan. ‘Bemoei je met de opvoeding van je eigen zoon.’

‘Hoe durf je iets over Chaim te zeggen?’ riep Mama boos.

‘Wat is er met mij?’ vroeg Chaim, terwijl hij de trap kwam afstormen.

‘Genoeg,’ bemoeide Papa zich ermee. ‘Tamar, Rachel, stop hiermee!’

‘En het is nog wel een feestdag,’ begon Juda.

‘Levi, pak andere schoenen, Hadassah, trek je jas aan,’ droeg

oom Abraham ons nu op. ‘Het is tijd om naar de sjoel te gaan. Ik stel voor dat we dit op een ander moment bespreken.’

Met boze gezichten verlieten we het huis en liepen we naar de synagoge. Ik haastte me met Mariah naar de vrouwengalerij boven in het grote gebouw. Ik trok haar mee naar voren om door het geschilderde houten hekwerk de voorzanger die de *bieme* beklom te zien. Ik hield van de manier waarop hij met zijn stem de hele zaal vulde, terwijl hij met zijn lichaam zachtjes heen en weer bewoog. Om me heen hoorde ik geroezemoes in het Nederlands, Duits en Jiddisch, nauwelijks verstaanbaar door het crescendo van de mannenstemmen die, nadat de mannen hun *talles* op de gebruikelijke manier hadden omgedaan, de bekende gebeden zongen.

In het begin had ik moeite om me te concentreren vanwege wat er thuis was voorgevallen, maar de warmte van alle vertrouwde rituelen hier deed mijn boosheid langzaam wegsmelten. Wanneer ik hier was, voelde het alsof ik Duitsland nooit had verlaten, alsof Hitler daar nooit aan de macht was gekomen, alsof ik me nooit angstig had gevoeld. Hier voelde ik me veilig, hier was ik thuis.

Ik keek naar Mariah. Ze had haar hoofd verborgen in het gebedenboek en wiegde langzaam met haar lichaam, waardoor haar zwarte lange rok en haar prachtige vurige haar tegelijkertijd van voren naar achteren bewogen.

Mijn blik gleed van Mariah door de ruitvormige openingen in het hout van de balustrade naar beneden, naar mijn vader en mijn broer die naast elkaar dichtbij de dikke, marmeren pilaar stonden. Papa borg zijn wit-met-blauwe talles op in de bijbehorende hoes en keek daarna naar boven, naar mij. Ik glimlachte naar hem en zijn knappe ogen keken mij stralend aan. Ik wist zeker dat er geen knappere man bestond dan mijn vader, toen hij opging in de menigte mannen die naar de uitgang liep nadat de dienst was afgelopen.

De eerste momenten thuis was iedereen onaangenaam stil, totdat oom Abraham de stilte doorbrak. ‘Ik stel voor dat we

voortaan meer geduld met elkaar hebben. Kan iedereen zich daarin vinden?

Iedereen knikte, sommigen met tegenzin. Daarna boden we elkaar excuses aan en de sfeer klaarde voelbaar op. Oom Abraham gaf mij de eer om met de *sjamasj*, de middelste kaars, de eerste kaars van de *chanoekia* aan te steken. De gezichten om mij heen keken allemaal gespannen naar de twee kaarsjes die de hele donkere kamer leken te verlichten. Juda haalde de *drejdel* tevoorschijn en tante Tamar een zak met chocolademunten. Met de andere vier grote kinderen liep ik naar de tafel. We legden allemaal een eerste chocolademunt in de pot en Levi mocht als eerste draaien. Ik keek naar de vier letters op het tolletje, die samen de zin *nes gadol haja sjaam* vormden. Ja, daar was een groot wonder gebeurd.

Oom Abraham begon te vertellen over Antiochus Epifanes die de tempel had ontheiligd. Over de dappere Joden die in opstand waren gekomen en de tempel weer in ere herstelden. Maar het mooiste gedeelte vond ik het verhaal over het kruikje met genoeg olie om de menora slechts een dag te laten branden, dat de tempel op wonderlijke wijze niet slechts één, maar acht dagen verlichtte. Precies het aantal dagen dat nodig was om nieuwe olie te maken.

Op de een of andere manier voelde het vandaag alsof er een even groot wonder was gebeurd. Ik was bij mijn familie en we waren veilig.

Toen ik naar buiten keek en in het donker staarde, herinnerde ik me echter die vreselijke duistere nacht in Hamburg en besepte dat het wonder nog niet compleet was. Het werd iedere dag erger in Duitsland. We hadden geen bericht ontvangen van mijn oom Jakob en tante Hanne. Waar zouden zij dit wonder gedenken? En waren zij en mijn twee kleine nichtjes wel veilig?

Op Nieuwjaarsdag stelde Levi voor een rondje door Amsterdam te fietsen. Chaim, Juda en Mariah voelden daar niet veel voor, maar ik zei dat ik graag met hem meeging. Ik mocht achter op zijn fiets zitten en ik hield me goed vast aan zijn dikke jas. Hij

reed met grote snelheid de Nieuwe Amstelstraat door, langs de drie Asjkenazische synagogen en de enorme, uit donkerbruine bakstenen opgetrokken, vierkante Portugese synagoge met zijn hoge gietijzeren ramen. Het gebouw leek door de lage verzakte bijgebouwtjes rondom nog veel groter. Levi's vlassige, zandkleurige haar wapperde in de wind en ik kreeg tranen in mijn ogen van de kou.

'Niet zo snel, Levi,' schreeuwde ik in het Duits. 'Zo kunnen we toch niets zien?'

'Goed, goed,' gaf hij in het Nederlands toe en hij minderde vaart. 'Zeg Hadassah, misschien is het handig als ik je de komende tijd wat meer help met je Nederlands.'

'Natuurlijk.'

'Mooi. Dan spreek ik van nu af aan alleen nog maar Nederlands met je.' Tramlijn 8 kwam op dat moment voorbij en Levi slingerde om zijn evenwicht te houden. 'Leuk, zo'n tram,' mopperde hij. 'Maar met al dat verkeer weet ik niet meer waar ik moet kijken als ik oversteeek.'

In een rustig tempo reed hij langs de plek waar normaal gesproken de vlooiënmarkt werd gehouden, de Jodenbreestraat in. We passeerden een brug. Niet veel verder sloeg Levi linksaf de Nieuwe Hoogstraat in. Op de Bushuisluis stopte Levi en liet me de Waag zien die aan de rechterkant van de brug opviel tussen de andere gebouwen. Alle huizen waren smal en statig en hadden bijzondere gevels. Volgens Levi waren ze gebouwd in de Gouden Eeuw. In die tijd werden de voorgevels bewust iets voorover hellend gebouwd, om ze imposanter te laten lijken. Tenminste, ik denk dat hij dat zei, want ik verstond nog lang niet alles.

Intussen keek niemand naar ons. Niemand beschuldigde ons ervan dat wij, Joden, een fiets gebruikten. Hier waren niet van die vreselijke wetten. Hier zag ik niet op alle winkeldeuren: 'Voor Joden en honden verboden'. Wat voelde dat heerlijk!

Levi bracht me naar de Dam. Samen bekeken we de etalages van de Bijenkorf en op het plein staarde ik wel een kwartier lang naar het paleis. Het was enorm. Aan de gevel waren allerlei ge-

beeldhouwde versieringen aangebracht, afbeeldingen van mensen, dieren en bloemen, en alles symmetrisch en harmonieus. Ik vroeg me af waar al deze figuren voor stonden. Bovendien was het niet alleen het enorme gebouw dat een grote indruk op me maakte. Ik zag voor me hoe koningin Wilhelmina daarbinnen zat en belangrijke dingen besprak met allerlei voornamen.

‘Hé, dromer,’ zei Levi, terwijl hij plagend aan mijn vlecht trok. ‘Zullen we een andere route naar huis nemen?’

Toen we thuiskwamen, heerste daar niet meer dezelfde ongedwongen sfeer als toen we weggingen. Iedereen zat gespannen voor de radio en tante Tamar hilde zachtjes.

Levi’s hazelnootbruine ogen keken ernstig vanachter zijn bril en zijn ronde gezicht zag bleek toen hij vroeg: ‘Wat is er aan de hand?’

Tante Tamar zweeg en Mama nam het woord. ‘De situatie in Duitsland is ernstig. We hebben zojuist Hitlers toespraak gehoord en we hebben een telegram gekregen van jullie oom Jakob en tante Hanne. Ze hebben eindelijk besloten Duitsland te verlaten en hierheen te vluchten.’

‘Maar dat is toch goed nieuws?’ vroeg ik.

Het was doodstil en iedereen keek me aan. In hun ogen kon ik lezen dat er iets vreselijk mis was. Mariahs gezicht zag opvallend wit en zelfs Mama’s gezicht was strak en gespannen.

Toen nam Papa het woord: ‘Ze zijn bij de grens teruggestuurd.’

4

Amsterdam
Januari 1939

De nachten daarna sliep ik onrustig. Steeds weer zag ik de guitige gezichtjes van mijn nichtjes voor me, de vijfjarige tweeling Davita en Eva. Hun bolle wangetjes waren nu bleek en hun ogen rood van het huilen. Ze strekten hun mollige armpjes naar me uit, maar hoe ik het ook probeerde, ik kon hen net niet aanraken. Naast hen zag ik het bezorgde, vermoeide gezicht van mijn tante Hanne, terwijl oom Jakob zijn hand op haar schouder legde. Ze keken me hoopvol aan, maar ik kon niets doen. Ik kon hen niet bereiken.

Op een morgen, toen ik badend in het zweet wakker werd, zag ik dat Mariahs plaats naast mij leeg was. Dat was vreemd. Waarom lag ze niet in bed? Ik keek op de klok en zag dat het tien voor zeven was. Meestal werd Mariah niet voor de wekker wakker. En we hoefden niet eerder dan zeven uur op te staan.

Ik haalde mijn schouders op en bedacht dat ze waarschijnlijk gewoon naar beneden was gegaan. Ik deed mijn dikke wintersokken en een warme duster over mijn nachtjapon aan. Zachtjes, om niemand wakker te maken, liep ik de altijd krakende houten trap af. Beneden zag ik tante Tamar in de keuken.

‘Kind, wat ben jij vroeg op,’ zei ze tegen me.

‘Hebt u Mariah soms gezien?’ vroeg ik.

‘Nee, ik ben net beneden. Waarom? Ligt ze dan niet te slapen?’

‘Ze was al opgestaan toen ik wakker werd.’

Tante Tamar streek door mijn warrige haar. ‘Ze zal zo wel weer opduiken,’ zei ze. ‘Ga maar even in de woonkamer zitten, dan breng ik je een warme kop thee.’

Ik knikte, liep de kamer in en ging op een stoel zitten. Op de salontafel lag een stuk papier met een liniaal en een potlood ernaast. Ik wist meteen dat het van Mariah was, want zij was de enige die een liniaal gebruikte om recht te kunnen schrijven. Ik pakte het papier en las in haar schoolhandschrift:

Ik kon niet slapen voordat ik iets voor oom Jakob en tante Hanne had gedaan. Maak je maar niet ongerust. Ik ben voor het middagen weer thuis. Mariah.

Was Mariah alleen van huis gegaan? Dwaalde ze nu door een onbekende stad vol verborgen obstakels en gevaren die ze niet kon zien? Ook al had ze een blindenstok, het was nog steeds gevaarlijk. De schrik sloeg me om het hart toen ik daaraan dacht. Ik had het volste vertrouwen dat Mariah binnenshuis en buiten op plekken die ze kende normaal kon functioneren. Ze kon afstanden goed schatten, opmerkelijk goed herkenningspunten onthouden, en met deze vaardigheden en met behulp van kleine trucjes was het soms moeilijk te geloven dat ze werkelijk blind was. Maar in deze vreemde grote stad, met haar vele grachten, verkeer en andere gevaren voor blinden, was ze hopeloos verloren. Waar zou ze heen zijn gegaan? Waar konden we haar vinden? Wat was ze überhaupt van plan?

Ik rende naar boven en maakte mijn ouders wakker. Binnen de kortste keren was iedereen uit bed en zaten we gespannen bijeen in de woonkamer.

‘We moeten wat eten,’ besloot tante Tamar, terwijl ze haar toevlucht zocht tot haar geliefde keuken.

‘Hoe kun je op dit moment aan eten denken, Tamar?’ zei Mama boos.

‘Rachel, Tamar probeert alleen te helpen,’ probeerde Papa haar te sussen.

‘Bemoei je er niet mee!’ haalde Mama naar hem uit. ‘Als jij haar niet had opgevoed met het idee dat ze alles zou kunnen doen wat ze maar wilde, dan zaten we nu niet in deze situatie.’

‘Dat is je angst die spreekt, Rachel,’ zei Papa. ‘Houd alsjeblieft op met ruzie zoeken en iemand de schuld geven, want daar halen we haar niet mee terug. Bovendien is onze dochter een verstandige meid. Ze loopt niet in zeven sloten tegelijk.’

‘Nee, maar ze kan wel in een van die sloten vallen. En ze kan niet zwemmen. Ze kan onder een auto komen of onder een tram.’

‘Laten we nou niet meteen van het ergste uitgaan,’ zei Chaim.

‘Wij gaan haar zoeken,’ zei Papa. ‘Ze is vast in Amsterdam gebleven, maar voor de zekerheid gaan Chaim en Levi naar het Centraal Station. Juda, jij gaat in de richting van de Hollandsche Schouwburg. Tamar, jij zorgt ervoor dat de school weet dat Chaim, Juda en Levi vandaag niet kunnen komen.’

‘En ik dan?’ vroeg Mama. ‘Ik ga haar zoeken. Het is mijn dochter! Mijn *Reizele...*’ Mama was de enige die Mariah af en toe bij die naam mocht aanspreken. Haar roosje. Mijn vader wist dat wanneer Mama zo’n opmerking maakte, er niets was wat haar van haar plan af zou brengen. ‘Rachel gaat met Juda mee,’ zei hij.

‘Ik pas wel op Tikvah en blijf hier voor het geval ze naar huis komt,’ hoorde ik mijzelf spontaan zeggen.

‘Dat is lief van je,’ zei Mama en ze gaf me een kus op mijn voorhoofd. ‘Je mag Tamar helpen met Tikvah wanneer je terug bent van school. In de tussentijd is er niet zo veel wat je hier thuis kunt doen, dus je kunt maar beter je lessen volgen.’

Vlug trok iedereen zijn jas en schoenen aan. Een voor een verlieten ze het huis. Ik bleef zitten en wiegde Tikvah zachtjes in mijn armen, terwijl tante Tamar verwoed deeg stond te kneden voor het brood. ‘Het is nog te vroeg om iemand te bellen,’ zei ze.

Ik legde Tikvah in haar wiegje en liep naar boven om me aan te kleden. Beneden at ik wat tante Tamar me voorzette, verschoonde Tikvahs luier en pakte mijn tas om naar school te gaan. Het was vreemd om zonder Mariah de bekende weg te wandelen. Ik voelde me eenzaam en een stuk onzekerder zonder haar.

In de klas ging alles langs me heen. Vanaf mijn bank kon ik door het raam naar buiten staren, terwijl ik op de achtergrond vaag woorden hoorde als: Willem van Oranje, Philips, katholiek en oorlog. En al die tijd bleef ik me bewust van de klok en de tijd die vandaag extra langzaam leek te gaan. Iedere keer als er iemand langs onze school liep, keek ik op of het Mama, Chaim of een van mijn neven was om te vertellen dat Mariah weer heelhuids was teruggekeerd. Nadat de laatste bel was gegaan, rende ik van school terug naar huis, waar tante Tamar zei dat ze nog steeds niet was thuisgekomen.

Aan het einde van de middag rende ik van school terug naar huis, waar tante Tamar zei dat ze nog steeds niet was thuisgekomen. Ik pijnigde mijn hersenen over de vraag waar ze nu in vredesnaam heen kon zijn gegaan of wat ze voor haar familie had willen doen, maar niets van wat ik bedacht klonk logisch. En toen ging eindelijk de deurbel.

Ik rende naar de voordeur en zag toen tot mijn verbazing een vreemde jongeman op de stoep staan. Hij had geen jarmoeke of een hoed op. En hij droeg Mariah in zijn armen. Er was bloed te zien op haar gezicht, haar benen waren vuil en haar kleding was verformfaaid. Ze kreunde zachtjes.

‘Mariah, wat is er gebeurd?’ stamelde ik.

‘Ze wilden me niet eens binnenlaten, Hadassah,’ zei ze. ‘Ze lieten me niet met de burgemeester of met iemand anders spreken. En ik had zo gehoopt dat ik ze op de een of andere manier kon overhalen oom Jakob en tante Hanne toegang tot Nederland te verlenen.’

Ik begreep niet waar ze het over had. Kennelijk zag de jongeman mijn verwarde blik en hij begon het mij uit te leggen. ‘Ze heeft een lelijke val gemaakt. Ik zag haar op de trambaan staan, even voorbij een halte waar een tram stilstond. De tram trok op, maar ze liep niet verder. Toen ben ik naar haar toe gerend en heb ik haar van de trambaan getrokken. Door de kracht waarmee ik aan haar trok, viel ze voorover op straat waarbij haar hoofd hard op de grond kwam. Ik denk dat we direct de dokter

moeten bellen. Ze heeft erg veel pijn. Zal ik haar naar binnen dragen?’

‘Eh, ja graag,’ stamelde ik, hoewel ik hem onder andere omstandigheden nooit had binnengelaten. Stel je voor: een wildvreemde en waarschijnlijk niet eens een Jood, zomaar in ons huis! Tante Tamar kwam nu ook aanlopen, riep ‘*oj vé*’ en ‘ai, ai, ai’, rende naar de trap om de jongeman de weg te wijzen en leidde hem naar de piepkleine slaapkamer waar zij en oom Abraham sliepen. Ik volgde hen, nadat ik Tikvah uit haar wiegje had gepakt. De jongeman legde Mariah voorzichtig op het tweepersoonsbed. Daarna ging hij in de hoek van de kamer staan.

Moederlijk rende tante Tamar om Mariah heen, maakte haar wonden schoon met een schone doek en water, verbond ze, schudde haar kussen op, legde nog een extra deken op het bed en sprak ondertussen vol lof over de heldendaad van de jongeman.

Even zag ik hem zelfs blozen toen tante Tamar hem wel duizendmaal bedankte en erop aandrong dat hij zou gaan zitten en bleef eten.

‘Dank u, mevrouw. Ach, waar zijn mijn manieren?’ Hij stak zijn hand uit. ‘Jonas van den Berg.’

Hij moest een jaar of zeventien zijn, was lang en mager, en hij had een kwajongensachtige uitdrukking op zijn gezicht. Hij had blonde krullen, helderblauwe ogen en een grote, rechte neus.

Tante Tamar schudde zijn hand hartelijk. ‘Tamar Liebermann, zeg maar Tamar. En dit zijn mijn nichtjes Mariah, Hadassah en Tikvah Liebermann.’

Ik ging stilletjes op het randje van het bed zitten, terwijl tante Tamar een gesprek met Jonas begon. Hij vertelde dat hij in Amsterdam bij vrienden woonde, omdat hij hier aan de Academie voor Beeldende Kunsten een opleiding volgde. Zijn ouders hadden een boerderij in Drenthe en hij had een oudere broer en een jonger zusje. Hij leek een rustige, spontane jongen, die zijn antwoorden weloverwogen koos en hij was vriendelijk in zijn manier van doen. En toch stond me de manier waarop hij zich uitdrukte niet aan en al helemaal niet hoe hij naar Mariah keek.

Misschien was het omdat hij een goj was. Hoe dan ook, mijn achterdocht was gewekt. Waarom zou hij zijn eigen leven wagen om een wildvreemd meisje te redden?

Tante Tamar vertelde op haar beurt onze halve familiegeschiedenis, terwijl ze hem broodjes, soep en thee toestopte. Na een klein uur besloot Jonas weer naar huis te gaan en hij nam afscheid. Hij liep naar Mariah en nam haar hand in de zijne op een manier die ik totaal ongepast vond. Maar Mariah glimlachte; ze bedankte hem uit de grond van haar hart. Ik moet zeggen dat ik blij was toen hij wegging en ik hoopte dat hij niet meer terug zou komen. Ons leven was al ingewikkeld genoeg zonder vreemde niet-Joodse jongemannen die met mijn zus in hun armen op onze stoep stonden.

Ruim een week later, op een *sjabbes*, toen we net waren teruggekomen van de synagoge, stond Jonas weer voor de deur. Dit keer met een bos bloemen in zijn handen. Hij zei mij vrolijk gedag en vroeg of hij even mocht komen kijken hoe het met Mariah ging.

Ik haalde mijn schouders op, maar liet hem binnen. Toen Mama merkte dat het Jonas was die ons een bezoek bracht, bedankte ze hem opnieuw voor het feit dat hij haar dochter veilig had thuisgebracht. Tante Tamar had namelijk uitvoerig verslag gedaan van alles wat er die middag was gebeurd. Ook Papa zei dat hij hem erg dankbaar was en oom Abraham verzekerde Jonas dat Mariah snel weer helemaal de oude zou zijn. Ze had een lichte hersenschudding en wat schaafwonden opgelopen, maar dat was allemaal niets in vergelijking met wat er gebeurd zou zijn als hij haar niet op tijd van de trambaan had gehaald.

Mariah zat in de woonkamer op de bank en ik bracht Jonas naar haar toe. Terwijl hij naar binnen liep, bleef ik in de deuropening staan.

‘Ik ben het, Jonas,’ zei hij. ‘Hoe voel je je, Mariah?’

‘Een stuk beter,’ zei ze in het Nederlands met een licht Duits accent, terwijl ze probeerde te gaan zitten. ‘Dank je dat je me hebt gered. Zonder jou was ik nu... Ik ben dankbaar dat jij op mijn pad kwam.’

‘Eh... ik ben blij dat ik er op het juiste moment was,’ stamelde hij.

‘Kom eens wat dichterbij, dan kan ik je gezicht zien.’

‘O,’ zei Jonas verbaasd. ‘Ik wist niet dat je van heel dichtbij nog wel kon zien.’ Hij liep naar haar toe en ging naast haar op de bank zitten.

Ze strekte haar armen naar hem uit en streek met haar handen over zijn haar, zijn voorhoofd, zijn wangen en zijn kin. Voor mij was dat een normale gang van zaken. Ik wist wat Mariahs definitie van het woord ‘zien’ was, maar ik zag Jonas’ wangen rood kleuren en hij sloeg zijn ogen neer.

‘Ja,’ zei Mariah tevreden, ‘precies zoals ik dacht dat je eruitzag.’

‘Echt waar?’ vroeg Jonas verbouwereerd. ‘Dat is een bijzonder talent.’

‘Oefening baart kunst,’ zei Mariah met een glimlach. ‘En ik heb mijn hele leven al geoefend.’

Jonas’ gezicht betrok. ‘Voegt het dan nog iets toe om je te vertellen dat ik blauwe ogen en blond haar heb?’

‘Niet echt,’ mengde ik me in het gesprek. ‘Ze is blind geboren. Ze weet niet wat kleur is.’

‘Ah, juist ja,’ zei hij en hij liet Mariah de bos bloemen voelen en ruiken.

‘Rozen,’ zei Mariah. ‘Dank je wel.’

‘En ik heb nog iets voor je, iets waar je wel in geïnteresseerd zult zijn zodra je weer je bed uit mag.’ Hij pakte een stuk papier uit zijn jas. ‘Ik hoop dat je braille kunt lezen.’

Mariah knikte enthousiast en pakte het stuk papier van hem aan. ‘Dank je wel.’

‘Nou, dan ga ik maar eens. Tot ziens, Mariah.’

‘Tot ziens, Jonas.’

Na die tweede ontmoeting kwam Jonas steeds vaker langs. Eerst kwam hij alleen maar op bezoek en gaf hij Mariah kunstwerkjes die gemaakt waren van verschillende soorten stof of van dezelfde

uitstekende puntjes als het brailleschrift, zodat ze de patronen kon voelen. Maar daarna kwam hij haar steeds vaker ophalen om ergens heen te gaan. Mijn vader vond het niet goed dat ze alleen met hem meegang en dus nam Jonas op die bezoeken steeds een ander lid van onze familie mee. Eerst was het Chaim, toen Juda, vervolgens Levi en ten slotte ik zelf. Ze praatten wat over Amsterdam en Duitsland, over politiek, literatuur en eten. Mijn ouders stonden het toe omdat Jonas Mariah had gered, maar ik had niet het idee dat ze er gelukkig mee waren.

Toen we op een avond in de kamer van onze ouders een grote teil hadden gevuld met emmers koud en kokend water, vertelde ik haar hoe graag ik later wilde trouwen en met mijn bruidegom onder de *choepa* wilde staan en vroeg of zij dat ook niet wilde.

‘Ja, als dat het plan van de Eeuwige voor mij is,’ fluisterde ze, terwijl ze haar kleren uittrok en voorzichtig in de teil stapte.

‘Mijn man moet dan wel een Jood zijn, zoals Papa.’ Ik gooide een halve emmer lauw water over haar haren, totdat die donkerbruin leken in plaats van rood. Daarna pakte ik de shampoo en begon haar haar daarmee te wassen. ‘Hij moet mijn kinderen wel kunnen vertellen hoe Mozes het volk uitleidde en de Thora in de woestijn ontving, hoe koning David danste voor de ark van de Heer, hoe Jeremia weeklaagde over Jeruzalem en hoe koningin Ester haar volk redde.’

‘Hm-mm.’ Ze liet het water over haar gezicht stromen en hield haar ogen en mond dicht om geen zeep binnen te krijgen.

‘Zou Jonas dat later zijn kinderen vertellen? Zou hij weten hoe hij een talles moet omdoen en hoe je moet voorlezen uit het gebedenboek? Zou hij onder de *choepa* willen trouwen en zijn zonen laten besnijden?’

‘Hadassah, waar heb je het over?’ vroeg Mariah.

‘Geef maar toe, Mariah; Jonas zou dat niet doen. Hij zou zijn kinderen meenemen naar een afgodendienst en ze varkensvlees laten eten. Dat zou jij toch niet willen?’

Mariah ging nu rechtop zitten. ‘Hadassah, ik merk dat je Jonas wantrouwt. Je bent altijd met je gedachten ergens anders als

hij met jou een gesprek probeert te voeren en als fatsoen je gebiedt iets tegen hem te zeggen, is je antwoord altijd kortaf. Waarom?’

‘Je bent uren met hem op stap, hij komt minstens twee keer per week langs en jij doet niets om hem te ontmoedigen. Ik ben bang dat je al die heidense overtuigingen en gebruiken op een gegeven moment van hem gaat overnemen, zoals de Israëlieten dat deden toen ze in Kanaän kwamen.’

‘Kom op, dit is heel wat anders. Jonas is geen Kanaäniet, hij is een christen.’

‘Ja, inderdaad. En wie hebben ons volk eeuwenlang vervolgd? Dat waren de christenen, niet de Kanaänieten.’

‘Maar Jonas vervolgt ons niet. Hij heeft ons geholpen.’

‘En als puntje bij paaltje komt, kiest hij voor zijn eigen hachje en zal hij net zo hard meeschreeuwen dat wij de moordenaars van Christus zijn. Weet je niet meer hoe het er in Duitsland aan toeging? Uit de tijd dat we klein waren kan ik me herinneren dat er meerdere christenfamilies bij ons op bezoek kwamen, maar nadat Hitler aan de macht kwam, meldden hun zonen zich aan bij de Hitlerjugend en werden we door diezelfde families, die ooit onze “vrienden” waren, bespot en vernederd. Weet je het niet meer, Mariah?’

Ik zag haar ogen vochtig worden. ‘Ja, ik herinner het me,’ zei ze zacht. ‘Maar het is verkeerd om te denken dat alle gojim zo zijn. We moeten goed zijn voor de vreemdelingen. Er kunnen best Rachabs en Ruths onder de christenen zijn. En wij waren ook eerst vreemdelingen in Egypte.’

‘Maar op dit moment zijn wijzelf opnieuw de vreemdelingen. En zullen de gojim ook goed zijn voor ons, vreemdelingen, als het erop aankomt?’

Mariah antwoordde niet, maar stapte uit de tobbe, tastend naar een handdoek. ‘Jouw beurt.’

Ik ontdeed me van mijn kleren en voelde met mijn elleboog hoe warm het water was. Toen stapte ik in de tobbe en genoot van het warme water dat mijn koude lichaam omgaf.

‘Ik kan niet voor alle christenen spreken,’ ging Mariah verder. ‘Maar ik weet zeker dat Jonas zich aan dat gebod zou houden. Ik ken weinig mensen die zo oprecht en dapper zijn als hij.’

‘Als je in Hamburg was verdwaald en op een transpoor terecht was gekomen en je had een bordje om je nek gehangen met *Jodin* erop, zou Jonas dan net zo dapper zijn geweest? Toen hij je redde, wist hij niet wie je was.’

‘Hadassah, je kent hem niet,’ zei Mariah, terwijl ze de shampoo over mijn haar verdeelde. ‘Ik weet zeker dat hij dat wel had gedaan. Hij heeft ons op meer manieren gered dan jij denkt. Maar ik zal je waarschuwing in acht nemen. Ik zal ervoor oppassen dat ik geen verkeerde gewoonten overneem. Het enige wat ik nu van jou vraag, is dat je me zult vertrouwen. Kun je dat?’

Ik sloeg mijn ogen neer. ‘Ja,’ zei ik aarzelend. ‘Ik vertrouw jou.’ En fluisterend tegen mezelf: ‘Maar Jonas vertrouw ik nog steeds niet.’

'Indrukwekkend en ontroerend! Een boek dat je doet nadenken over heldendom, verraad en verlies. Dit boek is zeker vijf sterren waard!' – Hebban.nl

Hadassah is twaalf wanneer ze met haar Joodse familie in de Kristallnacht van Hamburg naar Amsterdam vlucht. Wanneer de nazi's een paar jaar later Nederland bereiken, duiken haar ouders en zusje onder, maar Hadassah sluit zich aan bij het verzet. Door steeds van identiteit te wisselen weet ze zich te redden, tot ze wordt verraden en in een kamp belandt. Maar zelfs na de bevrijding is haar strijd nog niet gestreden: samen met honderden andere Joden reist ze per boot naar Brits Mandaat Palestina om gezamenlijk hun nieuwe land op te bouwen.

Parallel aan het verhaal van Hadassah wordt het verhaal verteld van haar naamgenote, die leefde in de tijd van het Perzische rijk. Ook zij werd meegesleurd in een reeks gebeurtenissen die ze nooit had kunnen voorzien en waagde uiteindelijk haar leven om haar volk te redden.

ELINE ROSENHART woont sinds 2011 in Israël, waar ze een master volgt in de geschiedenis van het Midden-Oosten aan de Universiteit van Tel Aviv. Op zestienjarige leeftijd debuteerde ze met de Young Adult-roman *In liefde verbonden*.

Ik zal verborgen zijn is haar eerste volwassenroman en kreeg bij verschijning in 2015 lovende kritieken.

KOK

ISBN 9789029726542
NUR 342
www.kok.nl